

Psikoloji ve Dinin Etkileşimi: Trendler ve Gelişmeler*

AMBER HAQUE

Tercüme: NURAN ERDOĞRUCA KORKMAZ
ANKARA ÜNİV. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
nuran_ed@yahoo.com

Öz

Tarihsel açıdan bakıldığında, bir beşeri bilim disiplini olarak psikoloji, din çalışmalarını ve dinin insan davranışı ve düşünce süreçlerine olan etkisini ihmal etmiştir. Bu çalışma kısaca psikolojinin ‘dini’ niçin çalışma konusu edinmesi gerektiğini tartışmakta ve psikolog ve din adamlarının birbirlerine karşı tutumlarını incelemektedir. Bu makalede din ve insan uyumu arasında güçlü bir ilişki olduğunu gösteren deneysel çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca bu iki disiplin arasında son zamanlarda meydana gelen gelişmeler hakkında yazılan literatür tanıtılmıştır. Tarih boyunca var olan bu iki disiplin arasındaki düşmanlığa rağmen, gittikçe elverişli hale gelen bir ortak alanın olduğu ve gelecekte de belli şartlar dahilinde bu yönelimin daha da güçlenebileceği sonucuna varılmıştır.

Giriş:

Birçok insanın yaşamında din hayati bir öneme sahip olmasına rağmen, dinî inançlar günümüz psikoloji disiplini içerisinde belki de en az dikkat çekilen konular arasındadır. Sosyal bilimlerde psikoloji, dinî inançları öylesine yoğun tarzda çürüten bir imaj geliştirmiştir ki bu tutum psikolog ve psikanalistlerin ‘Tanrısız bir yüzyılın papazları’ olarak adlandırılmalarına neden olmuştur. Fakat dinin akademik çevrelerin yanı sıra profesyonel çevrelerde de giderek daha fazla tartışılmasıyla bu durum tersine dönmeye başlamıştır (Hefner,1997: 144).

Psikoloji ve dinin ortak bir alanda buluşması yeni değildir. Sosyal bilimlerde tarihinde bu iki disiplin iç içe geçmiş yakın bir ilişkiye sahiptir. Psikoloji terimi ‘ruh’ anlamına gelen *psyche* kökünden türetilmiştir. *Psychologia* terimi ise 1524 yılında ruhsal varlıkları inceleyen

---

* Orijinal yayın: Amber Haque, “Interface of Psychology and Religion: Trends and Developments,” *Counselling Psychology Quarterly* 14:3 (2001), ss.241-253. Tercüme, yazarın şahsî izniyle yayınlanmıştır.

pnömatojinin bir alt dalını belirtmek için ortaya atılmıştır (Vande Kemp, 1996:2). Psikoloji ve din arasındaki bu bağ aynı şekilde antik doğu geleneklerinde de bulunmaktadır (Brennan, 1994, Kao ve Sinha, 1997). Wundt Almanya Leipzig’de 1879 yılında ilk psikoloji laboratuvarını kurduğu zaman, psikoloji felsefeden ayrıldı ve kendisini “bilim” olarak tanımlamaya başladı. 19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde bazı önde gelen tanınmış psikologlar (Leuba 1896 ve Startbuck 1897) birkaç etkili makale yazdılar. Ayrıca William James 1902 yılında dinle ilgili bir kitap yayınladı. Ancak belirli faktörler sebebiyle, bilim din ayrışması dahil, psikoloji ve dinin buluşması 20. yüzyılın başlarından günümüze gelinceye değin durakladı.

Öncelikle, dinin bilimden ayrılması ile ilgili faktörlere kısaca değinelim. Bilim adamlarının, sadece objektif gözlemlerin doğru bilgi sağlayabileceğine yönelik inancı, pozitivistlerin metafiziği bilimden kazımlarına neden olmuştur. Bu doktrinin etkisi doğa bilimleri alanının dışına çıktı ve sadece deneysel olarak doğrulanabilir iddiaların bilgi sayılabileceğini öngören doğrulama prensipleri altındaki hemen hemen tüm beşeri bilim araştırmalarını etkiledi. Böylelikle ‘Tanrı vardır’ veya ‘Doğaüstü bir varlığa inanıyorum’ demek metafizik bir ifadedir ve her türlü bilim açısından anlamsızdır. Ancak bu ateist bir yaklaşım değildir, sadece mantıksal pozitivistlere göre bu ifade bilim alanının dışındadır. Böylelikle, bilime yönelik olarak yapılan hiçbir aşkın ifade, bilim adamları için gerçek bir öneme sahip olmamaya başladı.

Stanseby (1985), “Pozitivistlerin metafiziği argüman yoluyla değil, tanımı gereği anlamsız görerek devreden çıkardıklarına” dikkat çekmiştir. (s.35) Pozitivizmin cazibesi çok güçlüydü ve bilimin de somut kazanımları açısından başarılı olduğu ortaya çıkmıştı. Bunun ardından bilimsel metodlara meydan okumak o derece küfür olarak algılandı ki, Hıristiyan teologlar *Yeni Ahit*’i bu yeni “bilimsel” ruhla incelemeye ve dini doğaüstü unsurlarından soyutlayarak tekrar yorumlamaya başladılar (Stanseby,1985:36). Bilim doğrulanabilir gerçeklere ve din de öznel olan iman temeline dayandığı için, bilim adamları bu dünyaya dair doğru bilgiyi sağlayacak olanın din değil bilim olduğunu öne sürdüler. Aynı ruhla bilim adamları, bilim ve dinin birbirinden ayrı ve karşılıklı birbirini dışlayan iki farklı alan olduğunu ve bu şekilde kalması gerektiğini açıkça beyan etmişlerdir (NAS, 1984:6).

Tabii ki bilimi dinden ayıran bir diğer faktör, her iki tarafta yer alan birçok bilim adamını farklı kutuplara bölen, insanın kökeni hakkındaki

yaradılış-evrim tartışmasıdır. Paloutizian (1996: 43) takipçi kazanmak için girilen rekabetin de bilim ve din arasındaki bölünmeyi arttırdığına dikkat çekmektedir. Dini savunanlar yaptıkları şeyi, hastalıklı ruhlara şifa vermek olarak görürlerken, akıl sağlığı uzmanları dini savunanların bilimsel olmayan metotlarına karşı meydan okumaya başlıyorlardı. Freud'un 1927'de *The Future of an Illusion (Bir İllüzyonun Geleceği)* adlı eserinde yayımladığı din karşıtı yazılar bilim-din ilişkisine sert bir darbe vurdu.

Ancak din ve psikoloji arasındaki ayrım yapaydır, çünkü doğa bilimlerinin aksine bilim adamı ve pratisyen olarak psikologların faaliyetleri, dinî inançları veya inançsızlıkları da dahil kendi kişiliklerinin etkisi altında kalmaktadır. Toulmin (1996)'e göre bir bilim adamı “doğaya tüm önyargılardan ve önceki inançlarından soyutlanmış bir şekilde yaklaşmaz (ve yaklaşmamalıdır)” (s.118). Fakat psikologlar bunu yapmaktadır! Veya en azından bir bilim olarak psikolojinin, davranışlara ve zihinsel süreçlere ‘tüm ön yargı ve inançlardan bağımsız’ olarak yaklaşması gerektiğini öğütlemişlerdir. Bu ve diğer konular, bu makalede, günümüzde “ana akım” psikoloji olarak kabul edildiği için sadece Batı Psikolojisi bağlamı içerisinde ele alınmıştır. Bu makale, a) psikoloji ve dinin birbirlerine nasıl muamele ettikleri; b) din ve insan uyumu arasındaki ilişki; c) psikoloji ve dinin ortak alanlarındaki son gelişmeler, psikoloji içerisindeki değer kaymaları, entegre olmuş mesleki örgütlerin büyümesi, üniversite programları, dergiler, kitaplar ve klinik pratiklerdeki değişiklikleri içermektedir. Ayrıca iki disiplinin eşit bir düzlemde buluşmasının, her ikisinin de yararına olduğu öne sürülmüştür.

Psikoloji ve Dinin Birbirlerine Karşı Tutumu Nasıldır?

Bilimsel psikolojinin dine karşı duruşu ilgisiz ve alaycı bir duruştur. Bu tutumun çeşitli nedenleri vardır. Birincisi, psikologların, davranışın sebep ve sonuç prensibinin bir neticesi olduğuna inanmaları ve psikolojinin de bu deterministik teoriye bağlanmasıdır. Bu bakış açısına göre, insan tanımlanmış doğa yasalarına göre hareket eder ve burada özgür iradeye yer yoktur. Bu bakış açısı, psikanaliz, davranışçılık ve tabii ki son dönemde fizyoloji ve nöropsikoloji tarafından desteklenmektedir. Bu düşünce okullarının araştırmacıları, konunun transandantal yönüne herhangi bir referans yapmaksızın dinî tecrübeyi çevresel, psikolojik ve biyolojik bağlamlar içerisinde açıklarlar. İkincisi, psikoloji, felsefe ve dinin ortak sahası olduğu için, psikologlar, ancak diğer tarafın önemini reddetme

yoluyla kendi disiplinlerinin bağımsız ve bilime dayalı olduğunu iddia edebilmektedirler. Üçüncüsü, psikologların dinî inanca veya dindeki bazı durumlara yönelik yüzeysel anlayışları veya bazı durumlarda, aşırı derecede tutucu yetiştirme tarzının bir sonucu olarak dine yönelik isyanlarıdır. Örneğin, Skinner çok katı Hristiyan bir ailede yetişmişti (Schultz & Schultz, 1994:35). Gençliğinde düzenli olarak kiliseye devam etmesine ve geleneksel dinî inançları tamamıyla kabullenmesine rağmen, daha sonraları tüm dinî kabulleri terk etmiş ve katı bir ateist olmuştur (Haque, 1983; Hergenhann & Matthew, 1999, 271). Dördüncüsü, kendi disiplinlerini ‘asıl’ bilim olarak kabul eden bazı psikologlar, doğadaki bilimsel olmayan ‘hafif’ konular üzerinde çalışmaktan kaçınmaktadırlar ki din bunlardan biridir. Beşincisi, Amerika’da psikolojinin, dinî değerleri sarsan pozitivist felsefeden yoğun bir şekilde etkilenmiş olmasıdır. Aynı tutum, batı ülkeleri dışındaki kendi ülkelerinde eğitim almış olmalarına rağmen, batıda veya en azından batı tarzında aldıkları eğitim sayesinde, batılı olmayan psikologların büyük bir çoğunluğunda da görülmektedir.

Dindar topluluk da psikolojiyi alaya alarak küçümsemiş ve çoğunlukla bir tedirginlik hissi ile karşılaşmıştır. Psikolojinin, bizim bazı davranışlarımızı objektif ve doğrulanabilir bir tarzda açıklayarak soru işaretlerini giderebilmesi durumunda, imanın temelinin sorgulanabilir hale gelebileceği doğrudur. Ayrıca, eğer bu davranışların doğal bir nedeni varsa, bireyler “günahlarından” dolayı sorumlu tutulamazlar. Çünkü hatalı davranışlar, bedensel süreçler, organik sebepler, uygunsuz şartlanma veya en basit haliyle, sosyal öğrenmelerin sonucu olarak görülebilir (Hall, 1997). Din dahil olmak üzere psikologların tüm davranışlara getirdiği bu tarz açıklamalar, özgür irade seçeneği üzerinden tüm insan davranışına dinî açıklamalar sunanlar için bir tehdit oluşturmaktadır. Wulff (1996) din çalışmaları bölümünde din uzmanları tarafından din psikolojisinin öğretilmesi durumunda, psikolojiye karşı oluşan genel tutumun "açıkça eleştirel" bir tutum olduğu yorumunu yapar. Bunun yanı sıra psikolojide kullanılan bilimsel yaklaşıma tamamıyla eleştirel bakan psikologlar da bulunmaktadır. Örneğin, Jordon (1995:3) şunu ifade etmektedir:

Şu anda şüphe yoktur ki çağdaş Amerikan bilimsel psikolojisi en kısır alanlardan bir tanesidir. Yıllarca süren zahmetli çalışmalar ve yüzlerce profesörün ve binlerce öğrencinin gayretli girişimleri hemen hemen hiçbir ürün vermemiştir. ... ‘Psikoloji bir bilimdir’ şeklindeki asılsız iddia,

açıklayıcı ve aydınlatıcı olmaktan uzun süre önce çıkmıştır: Üzücü ve cesaret kırıcı gerçeklerle dürüst bir şekilde yüzleşmemiz gerekiyor.

Norager (1998), deneysel psikoloji ve davranışçılığın şimdiye kadar bilimin standartlarını karşıladığını, ancak bu iki pozitivist sahanın ötesine geçmeye başladığı anda “felsefe ve metafiziğin bastırılmış geçmişinin derhal geri geldiğini” belirterek psikolojiyi eleştirmektedir.

Psikologlar Dine Farklı Bakarlar

Yirmi birinci yüzyılın önde gelen birçok psikoloğu, dine yönelik çalışmaları göz ardı etmiş veya dine karşı yazılar yazmıştır. Bunlardan iki önemli isim Freud ve Skinner’dır. Freud, dinin akıldan ziyade arzu giderme eğiliminden doğan bir illüzyon olduğunu belirtti; Freud’a göre insanı anlamanın bilimsel yol dışında başka bir yolu yoktur. Ancak dini terk edip bilime yaslanarak bireyin ve toplumun çocukluktan erişkinliğe geçişinin mümkün olabileceğini iddia eder (Freud, 1953). Skinner da dinî davranışların diğer davranışlar gibi, pekiştirme yoluyla ortaya çıktığını savundu (Skinner, 1953,1988). Ayrıca ona göre doğrudan pekiştirme ilkesiyle açıklanamayan dinî davranışlar, rastlantısal pekiştirmelerin bir ürünü olarak anlaşılabilmekteydi ve Skinner bunları ‘batıl’ davranışlar olarak tanımladı. Önde gelen bu figürlerin takipçileri de dinin psikoloji içerisinde bir çalışma konusu olarak ele alınmasına karşı çıktılar. Ayrıca Albert Ellis (1960) din ve özellikle dinin hastalarla yapılan tedavi amaçlı görüşmelerdeki kullanımına karşı yazılar yazmış, ancak daha sonra görüşlerinin sadece “katı dindarlar” için geçerli olduğunu belirterek duruşunu değiştirmiştir.

Diğer taraftan, yirminci yüzyılda yaşamış diğer pek çok psikolog, dini, insanların hayatları üzerindeki etkisinden dolayı göz ardı edilemeyecek bir değişken olarak görür. Harvard’da ilk psikoloji laboratuvarının kurucusu olan William James (1985:49), dini “yaşamımızda doğamızın başka hiçbir parçasının başarılı bir şekilde icra edemediği bir işlevi yerine getiren önemli bir organ” olarak görmüştür. James ‘kurumsal din’in aksine kendisinin ‘kişisel dinî tecrübe’ olarak adlandırdığı alana daha çok ilgi duymuştur. Kişisel dinî tecrübe, kültürel etkilerden bağımsız olarak ortaya çıkabilirken, kurumsal din, bir grup veya organizasyon etkinliği sonucu ortaya çıkar. James’in *Dini Tecrübenin Çeşitliliği* adlı klasik eseri bu alanda iyi bilinmektedir. Jung, yaşamının ikinci yarısında olan (otuz beş yaşını aşmış)

hastalarının tamamında asıl sorunun, yaşamlarında dinî bakış açısı bulamamaları olduğuna dikkat çekmiştir. Jung, dinin insan ruhunda önemli bir fonksiyonu olduğunu ve dinin mevcut olmaması durumunda, bireylerin çeşitli nevroz ve psikoz türlerine kurban gittiğini öne sürmüştür.

Hastalar psikoterapisti rahibin rolünü üstlenmeye zorlayarak ve ondan kendilerini stresten uzaklaştırmasını umut etmekte ve istemektedirler. Bu yüzden biz psikologlar, gerçekte teologların alanına giren sorunlarla ilgilenmeliyiz. (Jung, 1933: 278)

Erikson (1985), dinin büyümekte olan çocukta iman, güven, ego gibi nitelikleri evrenselleştirdiğini belirtir ve dinin gelişimini tamamlamış ve sağlıklı bir kişiliğin oluşumunda hayati bir önemi olduğunu ifade eder. Erikson'a göre din, insanın yaşamını daha anlamlı kılar ve din olmaksızın insan yaşamı belirsizlik ve umutsuzlukla dolabilir (Hergenhann & Matthew, 1999:180). Ona göre din kişiliğin gelişiminde pozitif bir etki bırakabilir ve dinî ritüeller de bu süreci kolaylaştırırlar.

Yirminci yüzyılın hümanistik psikologları, psikoloji ve din arasındaki güçlü etkileşimi açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin Erich Fromm ve Abraham Maslow, determinist doktrini reddetmiş ve insanın kendini gerçekleştirme girişiminde maneviyata ihtiyacı olduğu konusunda anlaşmışlardır. Maslow (1964), maneviyat temelli ifadelerin bireyin 'doruk deneyimleri'nin (*peak experiences*) sistematik olarak çalışılmasıyla anlaşılacağı için dinin, bilimsel olarak araştırılması gerektiğini belirtmiştir. Maslow bilimsel psikolojinin, değerden-bağımsız yaklaşımını eleştirmiş ve hastalarının ruhsal sağlığına odaklanmıştır. Günümüz ben ötesi psikolojisi, onun bilimsel yöntemlerin sıklıkla göz ardı edildiği çalışmalarının doğal bir sonucudur. Gordon Allport, dinî yönelimin sağlıklı yetişkin bir kişilik oluşturduğuna inanır. O bu konuda şunu ifade etmektedir:

Bir insanın dini, kişinin yaradılışa ve Yaradan'la bağ kurma yolunda yaptığı cüretkâr bir girişimdir. Doğru bir şekilde ait olduğu o yüce bağlamı keşfederek kendi kişiliğini genişletmek ve tamamlamak, o kişinin nihaî teşebbüsüdür. (Allport,1950:142)

Buna rağmen Allport, çoğunlukla çocukluktan aktarılan ve kavimsel bir hissiyatı çağrıştıran dışsal dindarlığın, kişiyi dinî değerleri kendi iyiliği ve amacı için araştırıp izlemeye yönelten içsel dindarlıktan daha sağlıksız olduğunu belirtmektedir.

Din ve İnsan Uyumu

Batıda anket çalışmaları, nüfusun % 90'dan fazlasının kendisini bir dinle özdeşleştirdiğini ve özellikle enteresan bir şekilde dini inançların genel nüfus içerisinde düzenli bir şekilde yükseldiğine ilişkin bulgulara işaret etmektedir (Shafranske, 1996:149). Ancak bir dine yakınlık hissedilen insanların kendilerini ne derece dine adadıkları farklı bir tartışmanın konusudur. Bu soru yerinde bir soru olmasına rağmen, bu makalenin kapsamı dışında olduğundan burada sadece kısaca işaret edilip geçilecektir. Bu konuda “Doğu”da yapılmış mevcut belirli bir araştırma yoktur. Fakat nüfusun yüzdesinin hemen hemen aynı belki de daha fazla olacağı varsayılabilir. Dine mensup danışan oranı ne olursa olsun ve psikologlar inançlarını açıklasınlar veya açıklamassınlar, terapiyi daha faydalı hale getirmek amacıyla, danışanlardaki dinî yönü anlamak ve bunu keşfetmede onlara yardım etmek için, dini dikkate almaları gerekmektedir.

Din, seküler psikologların günlük yaşam problemlerine yönelik olarak sundukları çözümlerden daha fazla yardımcı olabilir mi? Çalışmalar, dinî inançla insan uyumu arasında fiziksel ve zihinsel sağlık, intihar, madde bağımlılığı, evlilikte tatmin, endişe ve depresyon alanlarında pozitif ilişki olduğunu göstermiştir (Gartner, 1996: 187-214). Belki de çoğu çalışma dinin yaşlı insanlar üzerindeki pozitif etkilerini gösteren din ve yaşlılık alanında yapılmıştır (Hood,1995; Koeing, 1997). On iki aşamalı *İsimsiz Alkolikler* programının başarısı, herhangi belirli bir dine bağlılığı olmamasına rağmen, bir “üstün güç”ten yardım isteme üzerine kurulu olduğu için burada belirtilmeyi hak ediyor. Ayrıca son araştırmalar, ruhani kaynakların kullanımının dine mensup olmayan nüfus üzerinde bile faydalı olabildiğini göstermiştir (Payne, & diğerleri,1992). Diğer çalışmalar, insanların hayatlarındaki ciddi olumsuz olaylar karşısında din temelli başa çıkma yöntemlerini kullandıklarında dinî olmayan yöntemlere göre daha iyi sonuçlar elde edildiğini göstermektedir (Pargament & Sullivan, 1996). Benzer sonuçlar liseden üniversiteye geçen öğrencilerde (Maton, 1989) ve Basra Körfezi Savaşı'nda strese maruz kalanlarda da görülmüştür (Pargament ve diğerleri, 1990). Bunun yanı sıra araştırmalar, stresle başa çıkarken Tanrı'yı hep var olan bir yardımcı olarak kabul eden insanların stresle ilişkili olarak daha düşük derecede kaygılı oldukları ve fiziksel ve zihinsel sağlıklarının daha iyi olduğuna işaret etmektedir (Aday, 1985).

Psikoloji ile Dinin Yüzleşmesindeki Son Gelişmeler

Bir yüzyılı aşkın süredir, uzmanlar insan doğasını daha iyi anlamak için psikoloji ve dini bağdaştırmaya çalışmaktadırlar (Browning, 1987; Havens, 1968; Vande Kemp, 1996:71-112). Buna rağmen, modern psikoloji disiplini içerisinde dine ilginin artışı 1970'lerden itibaren başlamış ve özellikle dinî pratiklerin zihin sağlığı üzerindeki etkileri üzerine yoğunlaşmıştır (O'Connor,1998). Psikologlar arasında dine karşı büyüyen ilginin sebebi konusunda sadece varsayımda bulunulabilir. Fakat dinin çok büyük nüfus üzerindeki egemenliği ve etkisi (Gallup & Jones, 1989), psikologların dine olan ilgilerinin yeniden ortaya çıkmasının temel sebebi olabilir. Katı 'bilimsel' bakış açısıyla insanı konu edinen uzmanların sayısındaki artış, giderek daha çok ilgi çekmektedir (Newman,1989). Yukarıda belirtilen kişilik teorisyenlerine ek olarak, daha yeni bazı teorik savlar bu eğilimden sorumludur. Spilka ve diğerlerinin (1985) atıf teorisi, Kirkpatrick'in (1995) bağlanma teorisi; ve Altemeyer ve Hunsberger'in sağ görüşlü otoritarianizm teorisi (1992) özellikle bu açıdan önemlidir (bkz. Paloutzian, 1996). Şimdi biz, değerlerin, bütünlük programların ve meslek örgütlerinin nasıl evrildiğini ve psikoloji ve dinin karşılıklı etkileşimleri arasında giderek artan ilişkiye işaret eden tutumları nasıl yansıttıklarını inceleyeceğiz.

Psikoloji İçerisindeki Değer Kaymaları

Bilim adamı olarak psikologlar, değer teorilerden, araştırmalardan ve pratiklerden uzak tutulması gerektiğine inanmaktadırlar. Psikologlar, danışanlarına karşı bilimsel bir bakış açısına sahip olma, danışanın sahip olduğu değere karşı tarafsız tutum ve yargısız bir yaklaşıma sahip olma konusunda kontrollü bir eğitimden geçmişlerdir. Buna rağmen 1970'lerde ve 1980'lerde yapılmış çalışmalar değerlerin psikolojik çalışmanın dışında tutulmasının neredeyse imkansız olduğunu göstermektedir (Howard, 1985). Ancak, psikologlar, seküler felsefeye ilişkin üstü kapalı bir dünya görüşüne sahip olmuş ve dine yönelik bu taraflı duruşları Bergin'in (1980) psikologların dindar danışanları stereotipleştirme eğilimi üzerine yazdığı makale ortaya çıkana ve psikoloji çevrelerinden büyük bir destek alana kadar tartışmasız kabul edilmiştir. Bu hareket, psikolojinin 'bilimselliğine' ve 'değerden soyut' imajına ciddi darbe vurdu ve bu değerlerin evrensel mi yoksa kültüre/duruma özgü mü olduğuna ilişkin tartışmaları başlattı. İnsanlarla çalışan psikologların değerlerin temsilcileri olduğu ve dinî

yönelimli danışanların değerlerine karşı duyarlı olmaları gerektiğini öne süren çalışmalar birbiri ardına ortaya çıktı. Şu anda araştırmalar, insanların değerlerinin net bir şekilde ifade edilmesinin psikologlar için tedavi amaçlı uygulamalardaki en önemli görevlerden biri olduğunu doğrulamaktadır (Smiley, 1996: 324). Çalışmalar, psikologların ve danışanlarının sahip olduğu değerlerin terapotik/tedavi süreci başlamadan araştırılması gerektiği, bu sayede tedavi sürecinin daha da kolaylaşacağı üzerinde durmaktadır (Tan, 1996: 324). Priddy (1991) şunu iddia etmektedir:

.... Kesin değerlerin, gerek teorik gerekse pratik olarak, anlaşılabilir bir biçimde uygulanması yoluyla psikoloji, doğa bilimi olmak için bocalayan bir akademik gelenek yerine iyiye doğru giden dinamik bir güç haline gelir.

Meslek örgütleri, üniversite programları ve bütünleşik dergiler

Yirmi birinci yüzyılın ortalarında yapılmış psikoloji ve dinî araştırmalar, Hıristiyan Psikolojik Araştırmalar Birliği (Christian Association for Psychological Studies), Ulusal Din ve Ruh Sağlığı Akademisi (The National Academy of Religion and Mental Health) ve Amerikan Din ve Psikiyatri Birliği'nin (the American Foundation of Religion and Psychiatry) kurulmasıyla sonuçlandı (Vande Kemp, 1996: 71-112). 1976'da Dinî Konularla İlgilenen Psikologlar (*PIRI*) adı altında bir uzman psikolog grubu Amerikan Psikoloji Birliği'nde (APA) bir dal/bölüm statüsü kazanmış ve ismi 1993 yılında 'Din Psikolojisi' olarak değiştirilmiştir. Bu APA'nın alt dalı kendi bültenini basmaktadır. APA, aynı zamanda PsycList bilgisayar veritabanındaki listelenen dizin terimlerine 'Maneviyat'ı eklemiş ve şu anda sadece maneviyet üzerine 1000'den fazla okuma parçasına sahiptir. 1970'lerden başlayarak 'Yaşam Kalitesi' adı altında psikoloji ve dine atıflar yapan yeni bir araştırma alanı ortaya çıkmıştır (Ellison & Smith, 1991; Moberg & Broused, 1978; Paloutzian & Ellison, 1993). Diğer meslek örgütleri arasında Bilimsel Din Araştırmaları Topluluğu (Society for the Scientific Study of Religion), Dinî Araştırmalar Birliği (Religious Research Association), Din, Maneviyat ve Yaşlanma Forumu (Religion, Spirituality and Aging Forum), Klinik Pastoral Eğitim Birliği (Association for Clinical Pastoral Education), Amerikan İncil Temelli Psikoloji Birliği (The American Nouthetic Psychological Association) ve Sufi Psikoloji Birliği (The Sufi Psychological Association) sayılabilir. Uluslararası Din Psikolojisi Federasyonu'nun (The International Federation for the Psychology of

Religion) Belçika'da sekreterliği bulunmaktadır. 1995'te İtalya Varese'da İtalyan Din Psikolojisi Topluluğu (La Societa Italiana di Psicologia della Religione) kurulmuştur.

Doğuda, bilimsel ve dinî bilgiyi bir araya getiren konferanslar düzenlenmiştir; fakat basılı çalışmalar veya bunlara yönelik kayıtlar bulmak zordur. Bütünleşik doktora programları da gelişmektedir. Batıda, ilk bütünleşik ve APA onaylı doktora programı 1988'de Fuller *Theological Seminary*'de sunuldu. Emory Üniversitesi, din ve kişilik konusunda doktora programı sunmakta, Columbia Üniversitesi ise din ve sosyal çalışmalar alanında ortak yüksek lisans derecesi sunmaktadır.

Geleneksel dinî programlara artı olarak, Benötesi Psikoloji, 130'dan fazla enstitüde sunulmaktadır (Vande Kemp, 1996: 72-112). Dinle ilgili diğer entegrasyonlara farkındalık araştırma ve uzmanlık projesi, psikosentez projesi, ruhsal yönlendirme ve formasyonu dahildir. Tüm bu projeler, Lisansüstü Eğitiminde Yaygın Sınırlar Rehberinde (*The Common Boundary Graduate Education Guide*) listelenmiştir (Demetrios ve diğerleri, 1991). 1996 yılında Malezya'da Uluslararası İslam Üniversitesi'nde doktora düzeyinde bütünleşik bir program başlatılmıştır. Fakat dinin psikoloji içerisinde hak ettiği statüyü kazanıp kazanmadığına dair bir yargıya varmanın daha bilinçli bir yolu, dinin Psikolojiye Giriş dersinde okutulup okutulmadığının kontrol edilmesidir (Paloutzian, 1996). Giriş niteliğindeki bir kitabın yazarlarının, kitabın yazıldığı tarihte kendi alanları için önemli olan konulara yer verdikleri tahmin edilmektedir. Lehr ve Spilka (1989), psikolojiye giriş niteliğindeki metinlerde dinî konuların kullanılmasında, 1970'lerle karşılaştırıldığında 1980'lerde önemli bir ilerleme olduğunu tespit etmişlerdir. Genel psikoloji ile ilgili en eski kitaplardan *Psikoloji ve Yaşam*'ın farklı basımları üzerine yapılan bir araştırmada, Paloutzian (1996: 51), 9. ve 10. basımlarında (1937-1979) dinî içeriğin arttığını belirtmiştir. Fakat 11. basımdan başlayıp 13. basım boyunca dinî konular bölümü eksik kalmıştır. 1990'larda basılmış olan bazı popüler giriş kitapları üzerinde yapılan basit inceleme bu eğilimi doğrulamamaktadır. (Örneğin bkz. Atkinson ve diğerleri, 1996; Baron, 1995; Carlson, 1993).

Araştırmalar, psikolojideki Hıristiyan lisansüstü eğitim programları ve meslek topluluklarının dünya üzerindeki diğer dinlere yönelik bütünleşik eğitim programları ile karşılaştırıldığında çok hızlı bir gelişme gösterdiğini belirtmektedir. Hıristiyan ülkelerinde bütünleşik programların daha fazla

olmasının sebebi, fon kaynaklarının, ciddi çalışmalar ve organize girişimlerle birlikte bu programların daha geniş oranda pazarlanabilir olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu çeşit programların gelişmesinin diğer bir sebebi, mezunlarının Hıristiyan danışma merkezleri, hastaneler, insanî hizmet kurumları tarafından işe alınması olabilir. Din ve psikolojinin entegrasyonu Yahudi, Müslüman, ve Budist topluluklarda da mevcuttur, fakat bunların sayıları çok azdır (Tan, 1996b).

Ayrıca, yapısı bakımından bütünlük sayısız psikoloji dergisi ortaya çıkmıştır. Örneğin 1961'de basılan *the Journal of Religion and Health*, 1973'de basılan *the Journal of Psychology and Theology*, 1982'de basılan *the Journal of Psychology and Christianity*, 1990'da basılan *the Journal of Psychology and Judaism*, ve *the International Journal of Psychology and Religion* dergileridir. Diğer dergiler arasında, *The International Journal for Psychology of Religion*, *The Journal for the Scientific Study of Religion*, *The Review of Religious Research*, *The Journal of Psychology and Judaism*, *The Journal of Religious Gerontology*, *Pastoral Psychology*, *Journal American Society for Psychical Research*, ve *The Journal of Transpersonal Psychology* sayılabilir. 1973'te ABD'de Müslüman Sosyal Bilimciler Birliği (Association of Muslim Social Scientists), psikoloji ile ilişkili konulara da vurgu yapan *American Journal of Islamic Social Sciences*'ı (Amerikan İslami Sosyal Bilimler Dergisi) neşretmeye başlamışlardır. Pakistan İslamabad'da yayınlanan *Journal of Islamic Studies* dergisinin yanı sıra Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nde yayınlanan *Intellectual Discourse Journal*, bütünlük yapıya sahip İslamî bir dergidir.

Psikoloji ve Din konuları üzerine yazılmış birçok kitap bulunmaktadır. Bu kitapların çoğu Hıristiyan psikologlar tarafından yazılmış ve Batı'da basılmıştır. Asya bakış açısı ile yazılmış psikoloji ve din konularını içeren kitaplar da mevcuttur ve sayıları giderek artmaktadır (Kao & Sinha, 1997; Kuppaswamy, 1993; Singh, 1997; Wallace ve diğerleri, 1993). Psikoloji ve din üzerine yazılmış monograflar, kitap bölümleri ve makaleler bir çok yerde, örneğin, *Annual Review of Psychology* (Gorsuch, 1988), *American Psychologist* (Bergin, 1991; Jones, 1994; Weiner, 1993) ve *Psychological Science* (Sethi & Saligman, 1993; Waller, 1990)'ta çıkmaktadır. Ayrıca belirli yayınevleri psikolojik bakış açısı ile dinî kitaplara yoğunlaşmaktadır.

Klinik Pratiklerdeki Tutumlar

Dinin şu anda bir çok insanın yaşamında nüfuzlu bir etkiye sahip olmasıyla birlikte *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* 4. basım (APA, 1994: 685)'da din ayrı bir kategori olarak yer almaktadır. *Ethical Principles of Psychologists* (Psikologların Etik İlkeleri) bile APA üyelerini, dini insan yaşamının etkin bir boyutu olarak görmeye zorlamaktadır ve bu da psikologlar açısından özel bir bilgi ve eğitimi gerektirebilmektedir. 1992 yılında yayınlanan *APA Code of Conduct*'ta (APA İç Tüzüğü) bu tarz bir hizmetin olmaması durumunda, hastalar için uygun ve eksiksiz tedavinin sağlanması açısından danışanlara uygun şekilde yönlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir (APA, 1992). APA'nın 36. Bölümü, yıllık toplantılarında, her danışanda dinî inanca dayalı karşı çıkışı anlamak ve terapötik seanslara tedavi amaçlı müdahalelerde danışanların dünya görüşlerini kullanmalarına yardım etme amacıyla her bir danışan için dinî temalara odaklanan düzenli atölyeler organize etmektedirler (Tan, 1996). Bu, bilimsel bir topluluk içerisinde ruh sağlığına bir etken olan dine yönelik artan farkındalığı ve kabulü gösterir.

Bunun yanı sıra deneysel çalışmalar, dinin psikoloji bilimi tarafından göz ardı edilmemesi gerektiği ve psikoterapi ve danışma klinik pratiklerinde dine özellikle başvurulması gerektiğine dair görüşü desteklemektedir (Comway, 1989; Dombek & Karl, 1987; Jensen & Bergin, 1988). Terapilere dini inancın dahil edilmesi özellikle dinî temaların, gerek bireysel gerekse grup vakalarında, din yönelimli danışanların düşüncelerini izlemek ve karşı çıkışları bertaraf etmek amacıyla bu kişileri teşvik etmek üzere kullanıldığı bilişsel-davranışçı yaklaşımlarda görülmektedir (Bergin, 1980; Rizzuto, 1996). Dinle terapinin bütünlük kullanımının başarısı psikoanalistler ve varoluşçu terapistler tarafından da kanıtlanmıştır. Din ve seküler terapinin entegrasyonu, psikanaliz, davranışçılık ve bilişsel yaklaşım alanlarında da görülmeye başlamıştır (Haque, 2000). Dinî deneyimin bilinçdışı belirleyicilerini anlamlandırmaktan dinin başarılı kullanımına kadar sağlık alanlarında davranışsal müdahaleler rapor edilmiştir. Bilişsel–davranışçı terapide dinî çağrışımın kullanılmasının pozitif sonuçlar verdiği de belirtilmiştir (Payne ve diğerleri, 1992).

Ruh sağlığı alanlarında çalışan psikologlar, aynı zamanda evsizlik, bedensel veya ruhsal hastalıklar gibi çeşitli insanî sorunların iyileştirilmesinde din çalışanlarıyla işbirliği yapmaktadır (Cohen ve

diğerleri, 1991; Eng & Hatch, 1991). Son on yılda yapılan araştırmalar da klinik psikolog ve psikoterapistlerin, eskiye oranla giderek daha fazla dine yöneldiklerini göstermektedir (Bergin & Jensen,1990; Jones,1994).

Alanın Geleceği

Konuyu kısa tutmak açısından, burada sadece alanın uzmanlarının psikoloji ve dinin gelecekteki etkileşimi hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz. Ekim 1995'te Bilimsel Din Araştırmaları Topluluğu (*Society for the Scientific Study of Religion*, St. Louis, Missouri, ABD) tarafından düzenlenen bir toplantıda, aşağıdaki sonuçlara ulaşılmış ve önerilerde bulunulmuştur:

- Yeni ölçüm araçları geliştirmekten ziyade hâlihazırda var olanların dindarlık ölçeklerinin kullanımını teşvik etmek.
- Psikoloji ve din eğitimi bir arada verenlerin, genelde bu eğitimi almamış olmaları ve onların psikoloji bilgilerinin din konusundaki bilgilerinden daha fazla olması.
  - Alanın daha geniş bir psikolojik topluluğun ilgisine sunulması.
  - Araştırma ve malzemelerin basılması için gereken fon desteğinin artırılması.
- Dindar psikologlar dinî konuları içeren dersler verebilmeli; ancak, dinin bilimsel olarak araştırılabilmesi için araştırma becerileri konusunda deneyimli olmaları.
  - Psikologların kültürlerarası din araştırmaları yapmaları vurgulanmalıdır.
- Her iki disiplinin araştırma bulguları ve diğer ortak çalışmalar konusunda birbirlerini eğitmeleri.
- Araştırmalar teorik konuları ele almalı ve disiplin için teorik bir çerçeve sunmalı.
  - Araştırmaların, geliştirmeci ve klinik bakış açılarına dayalı olması.
  - Psikoloji ve din alanındaki psikologlar arasında işbirliğinin artırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.
  - Psikolojik konulara ilgi duyan aşırı dindarlarla iletişim sağlanması.

Zaman ilerledikçe uzmanlar, bu önerilere uyulup uyulmadığını ve ne düzeyde uyulduğunu ve disiplinin daha iyi bir geleceğe sahip olabilmesi için başka ne gibi iyileştirmelerin yapılması gerektiğini değerlendireceklerdir.

Sonuç

Yüzyılı aşkın bir süredir psikoloji içerisinde dine ciddi bir ilgisizlik olmasına rağmen, şu anda psikoloji ve dinin etkileşiminde ortak alanlarında bir ilerleme görülmektedir. Birçok deneysel araştırma dinin insan kişiliği üzerindeki etkisini kanıtlamaktadır. Psikoloji alanı içerisinde büyük çapta bir değer kayması gerçekleşmiştir. Araştırmacılar, ayrıca pratisyen psikologların diğer insanlarla çalışmadan önce kendi değerlerini incelemeleri gerektiğine dikkati çekmektedirler. Şu anda psikoloji ve dinin ortak noktaları, din felsefesinin iki ateşli rakibi olan psikoanalitik ve davranışçı metotlar içerisinde görülmektedir. Birçok akademik ve profesyonel eğitim programları özellikle Batı’da ortaya çıkmaktadır ve şu anda APA iç tüzüğünde insan davranışlarının dinin önemli bir faktör olarak dikkate alınmasını zorunlu görmektedir. Gerçekten, bu karşılaşmanın tüm dinamikleri, her iki disiplin birbirinden bağımsız olarak çalışıldığı takdirde gizli kalabilecek olan meseleleri gün yüzüne çıkaracaktır. Şu aşamada bütünlük yapıda ortak araştırmaların iki disipline da fayda sağlamak amacıyla sürdürülmesi zorunludur.

REFERANSLAR

- ADAY, R.H. (1985) Belief in afterlife and death anxiety: correlates and comparisons. *Omega Journal of Death and Dying*, 15, 67–75.
- ALLPORT, G.W. (1950) *The individual and his religion*. New York: Macmillan.
- ALTEMEYER, B. & HUNSBERGER, B. (1992) Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 113–133.
- AMERICAN PSYCHOLOGICAL ASSOCIATION (1992) Ethical principles of psychologists and code of conduct. *American Psychologist*, 47, 1597–1611.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (1994). Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Washington DC: American Psychiatric Association.
- ATKINSON, R.L., ATKINSON, R.C., SMITH, E.E., BEM, D.J. & HOEKSAAMA, S.N. (1996) *Hilgard’s introduction to psychology* (12th ed.), New York: Harcourt Brace College Publishers.
- BARON, R.A. (1995) *Psychology* (3rd ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- BERGIN, A.E. (1980). Psychotherapy and religious values. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 48, 95–105.

- BERGIN, A.E. (1991) Values and religious issues in psychotherapy and mental health, *American Psychologist*, 46, 394–403.
- BERGIN, A.E. & Jensen, J.P. (1990) Religiosity of psychotherapists: a national survey, *Psychotherapy*, 27, 3–7.
- BRENNAN, J. (1994) *History and systems of psychology* (4th ed.) New Jersey: Prentice Hall.
- BROWNING, D.S. (1987) *Religious thought and the modern psychologies*. Philadelphia, PA: Fortress Press.
- CARLSON, N.R. (1993) *Psychology: the science of behaviour* (4th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- COHEN, E., MOWBRAY, C.T., GILLETTE, V. & THOMPSON, E. (1991) Preventing homelessness: religious organizations and housing development. *Prevention in Human Services*, 11, 169–186.
- COMWAY, C.G. (1989) The relevance of religious issues in counselling. *Counselling Psychology*, 17, 624–628.
- DEMETRIOS, E., SIMPKINSON, C.H. & BENNET C. (eds) (1991) *The common boundary graduate education guide*. Bethesda, MD: Common Boundary.
- DOMBECK, M. & KARL, J. (1987) Spiritual issues in mental health care. *Journal of Religion and Health*, 26, 183–197.
- ELLIS, A. (1960) There is no place for the concept of sin in psychotherapy. *Journal of Counselling Psychology*, 7, 188–192.
- ELLISON, C.W. & SMITH, J. (1991) Toward an integrative measure of health and well being. *Journal of Psychology and Theology*, 19, 35–48.
- ENG, E. & HATCH, J.W. (1991) Networking between agencies and Black churches: the lay health advisor model. *The Christian Journal of Psychology and Counselling*, 11, 123–146.
- ERIKSON, E.H. (1985) [1950] *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton.
- FREUD, S. (1927/1961) *The future of an illusion* (J. Starchey, trans.). New York: Basic Books.
- FREUD, S. (1953) Totem and taboo: Some points of agreement between the mental lives of savages and neurotics. In J. Strachey (ed. and trans.) *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (pp. 1–56). London: Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- FRIEDMAN, M. (1992) *Religion and psychology: a dialogical approach*. New York: Paragon House Publishers.
- GALLUP, G. & JONES, S. (1989) *One hundred questions and answers: religion in America*. Princeton, NJ: Princeton Religion Research Centre.
- GARTNER, J. (1996) Religious commitment, mental health, and prosocial behaviour: a review of the empirical literature, in E.P. Shafranske (ed.) *Religion and the clinical practice of psychology*. Washington, DC: APA.
- GORSUCH, L.R. (1988) Psychology of religion. *Annual Review of Psychology*, 39, 201–221.
- HALL, G.S. (1997) The moral and religious training of children. In D.M. WULFF (ed.) *Psychology of religion* (pp. 26–48). New York: John Wiley.
- HAQUE, A. (1983) Interview with B.F. Skinner, Behaviour Analysis Annual Convention. Milwaukee, WI, unpublished manuscript.
- HAQUE, A. (2000) Psychology and religion: two approaches to positive mental health. *Intellectual Discourse*, 8, 1–16.
- HAVENS, J. (ed.) (1968) *Religion and psychology*. New York: Van Nostrand Insight Books.
- HEFNER, P. (1997) The science-religion: controversy, convergence, and search for meaning. *International Journal for the Psychology of Religion*, 7, 143–158.

- HERGENHANN, B.R. & MATTHEW, O.H. (1999) *Introduction to theories of personality*. New Jersey: Prentice Hall.
- HOOD, R.W. (ed.) (1995) *Handbook of religious experience*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- HOWARD, G.S. (1985) The role of values in the science of psychology. *American Psychologist*, 40, 225-265.
- JAMES, W. (1985) [1902] *The varieties of religious experience: A study in human nature*. Cambridge, MS: Harvard University Press.
- JENSEN, J.P. & BERGIN, A.E. (1988) Mental health values of professional therapists: a national interdisciplinary survey. *Professional Psychology: Research and Practice*, 19, 290-297.
- JONES, S.L. (1994) A constructive relationship for religion with the science and profession and psychology: perhaps the boldest model yet. *American Psychologist*, 49, 184-199.
- JORDAN, N. (1995) Themes in speculative psychology. In D. COHEN (ed.) *Psychologists on psychology*. New York: Routledge.
- JUNG, C.G. (1933) *Modern man in search of a soul*. New York: Harcourt Brace.
- KAO, S.R. & Sinha, D. (1997) *Asian perspectives on psychology*. New Delhi: Sage Publications.
- KIRKPATRICK, L.A. (1995) Attachment theory and religious experience. In R.W. Hood, Jr (ed.) *Handbook of religious experience*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- KOEING, H.G. (1997) *Is religion good for your health?* New York: Haworth Pastoral Press.
- KUPPUSWAMY, B. (1993) *Source book of ancient Indian psychology*. Delhi: Konark Publishers.
- LEHR, E. & SPILKA, B. (1989) Religion in the introductory psychology textbook: a comparison of three decades. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 366-371.
- LEUBA, J.H. (1896) A study in the psychology of religious phenomena. *American Journal of Psychology*, 5, 309-385.
- MASLOW, A.H. (1964) *Religion, values, and peak experiences*. Columbus, OH: Ohio State University Press.
- MATON, K.I. (1989) The stress-buffering role of spiritual support: Cross sectional and prospective investigations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 310-323.
- MOBERG, D.O. & BRUSEK, P.M. (1978) Spiritual well being: a neglected subject in quality of life research. *Social Indicators Research*, 5, 303-323.
- NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (1984) *Science and creationism: a view from the National Academy of Sciences*. Washington, DC: National Academy of Sciences.
- NEWMAN, J.K. (1989) A theological perspective on the licensing of helping professionals. *Journal of Psychology and Theology*, 17, 252-262.
- NORAGER, T. (1998) Metapsychology and discourse: a note on some neglected issues in the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6, 139-149.
- O'CONNOR, K.V. (1998) Religion and mental health: a review of Antoine Vetgote's approach in guilt and desire. *International Journal for the Psychology and Religion*, 8, 125-148.
- PALOUTZIAN, R.F. (1996) *Invitation to the psychology of religion* (2nd ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- PALOUTZIAN, R.F. & ELLISON, C.W. (1983) Loneliness, spiritual well being and quality of life. In L.A. PEPLAN & D. PERLMAN (eds) *Loneliness, a sourcebook of current theory, research and therapy*. New York: Wiley-Interscience.
- PARGAMENT, K.I. & SULLIVAN, M. (1996) Religious methods of coping: resources for the conservation and transformation of significance. In E.P. SHAFRANSKE (ed.)

- Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- PARGAMENT, K.I., ENSING, D.S., FALGOUT, K., OLSEN, H., REILLY, B., VAN HAITSMAN, K. & WARREN, R. (1990) God help me (I): religious coping efforts as predictors of the outcomes to significant negative life events. *American Journal of Community Psychology*, 18, 793–824.
- PAYNE, I.R., BERGIN, A.E. & LOFTUS, P.E. (1992) A review of attempts to integrate spiritual and Standard psychotherapy techniques. *Journal of Psychotherapy Integration*, 2, 171–192.
- PRIDDY, R.C. (1991) *The human whole—An outline of higher psychology*. Norway: Univ. of Oslo Press, Oslo.
- RIZZUTO, A. (1996) Psychoanalytic treatment and the religious person. In E.P. SHAFRANSKE (ed.) *Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- SCHULTZ, D. & SCHULTZ, E.S. (1994) *Theories of personality* (5th ed.). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- SETHI, S. & SELIGMAN, M.E.P. (1993) Optimism and fundamentalism. *Psychological Science*, 4, 256–259.
- SHAFRANSKE, E.P. (1996) *Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- SHAFRANSKE, E.P. (1996) Religious beliefs, affiliations, and practice of clinical psychology. In E.P. SHAFRANSKE (ed.) *Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- SINGH, A.K. (1979) Development of Religious Identity and Prejudice in Indian Children. In A. DESOUZE (ed.) *Children in India: critical issues in human development*. New Delhi: Manohar.
- SKINNER, B.F. (1953) *Science and human behaviour*. New York: Macmillan.
- SKINNER, B.F. (1988) *Beyond freedom and dignity*. London: Penguin Books.
- SMILEY, H. (1996) Values and empowerment. In E.P. SHAFRANSKE (eds) *Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- SPIPKA, B., SHAVER, P. & KIRKPATRICK, L.A. (1985) A general attribution for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Studies of Religion*, 24, 1–20.
- STANESBY, D. (1985) *Science, reason and religion*. London: Routledge.
- STARBUCK, E.D. (1897) A study of conversion. *American Journal of Psychology*, 8, 268–309.
- TAN, S.Y. (1996a) Religion in clinical practice: implicit and explicit integration. In E.P. SHAFRANSKE (ed.) *Religion and the clinical practice of psychology* (pp. 365–387). Washington, DC: American Psychological Association.
- TAN, S.Y. (1996b) Training in professional psychology: diversity includes religion. In E.P. SHAFRANSKE (ed.) *Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- TOULMIN, S. (1996) Foresight and understanding. In E.P. Shafrafske (ed.) *Religion and the clinical practice of psychology*. Washington, DC, APA.
- VANDE KEMP, H. (1996) Historical perspective: religion and clinical psychology in America. In E.P. SHAFRANSKE (ed.) *Religion and clinical practice of psychology*. Washington, DC: APA.
- WALLACE, R.K., ORME-JOHNSON, D.W. & DILLBECK, M.C. (1993) *Scientific Research on Maharishi's transcendental meditation programme: collected papers* (Vol 5). Fair, eld, Iowa: Maharishi International University Press.

- WALLER, N.G., KOGETIN, B.A., BOUCHARD, T.J., LYKKEN, D.T. & TELLEGEN, A. (1990) Genetic and environmental influences on religious interests, attitudes, and values. A study of twins reared apart and together. *Psychological Science*, *1*, 138–142.
- WEINER, B. (1993) On sin versus sickness: a theory of perceived responsibility and social motivation. *American Psychologist*, *48*, 957–965.
- WULFF, D.M. (1996) The psychology of religion: an overview. In E.P. SHAFRANSKE (ed.) *Religion and the clinical practice of psychology* (p. 44). Washington, DC: American Psychological Association.